

Przyrodnicze i gospodarcze przyczyny kryzysu osad na prawie niemieckim i ekspansji kolonizacji wołoskiej w Karpatach. Przykład dóbr muszyńskich biskupów krakowskich (XV–XVI wiek)

Author: Grzegorz Jawor

PL ISSN 0023-5881; e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.4.006>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/281157>

Jak cytować:

Jawor, G. (2024). Przyrodnicze i gospodarcze przyczyny kryzysu osad na prawie niemieckim i ekspansji kolonizacji wołoskiej w Karpatach. Przykład dóbr muszyńskich biskupów krakowskich (XV–XVI wiek). Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 72(4), 459–470. <https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.4.006>

Jak cytować:

Jawor, G. (2024). Przyrodnicze i gospodarcze przyczyny kryzysu osad na prawie niemieckim i ekspansji kolonizacji wołoskiej w Karpatach. Przykład dóbr muszyńskich biskupów krakowskich (XV–XVI wiek). Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 72(4), 459–470. <https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.4.006>

Grzegorz Jawor*

Przyrodnicze i gospodarcze przyczyny kryzysu osad na prawie niemieckim i ekspansji kolonizacji wołoskiej w Karpatach. Przykład dóbr muszyńskich biskupów krakowskich (XV–XVI wiek)

Environmental and economic causes of the crisis of Magdeburg-law settlements
and the expansion of Wallachian-law settlements in the Carpathians.

The case of the Muszyna estate of the Cracow bishops
(15th–16th century)

Abstrakt: W artykule podjęto rozważania nad przyczynami sukcesu osadnictwa wołoskiego na obszarze dóbr muszyńskich. Jest on mierzony nie tylko imponującą liczbą powstających, zwłaszcza w XVI w., nowych osad pasterskich, ale też niemal zupełnym wyparciem dawniejszych społeczności, utrzymujących się z rolnictwa. Ukazano zmiany następujące stopniowo w środowisku naturalnym w okresie najstarszej fazy małej epoki lodowej i ich wpływ na społeczności ludzkie egzystujące w górach. Celem analizy procesu tworzenia nowych osad wiejskich było scharakteryzowanie praktycznych schematów postępowania, używanych przy ich lokowaniu. Przebudowa gospodarza wymagała nowych narzędzi eksploatacji terenu, nieznanych społecznościom rolniczym. Podjęto także ściśle łączący się z tymi zagadnieniami problem migracji, w wyniku których do badanych dóbr przybyli ludzie obcy, w źródłach historycznych okreśłani jako Wołosi. Dysponowali oni odpowiednimi umiejętnościami, które przeszczepili na lokalny grunt.

Słowa kluczowe: prawo wołoskie, Mała Epoka Lodowa, osadnictwo górskie, pogranicze polsko-słowackie

Abstract: The article examines the factors contributing to the success of Wallachian settlements in the Muszyna estate. This success is reflected not only in the impressive number of new pastoral settlements, established primarily in the sixteenth century, but also in the near-total displacement of earlier agrarian communities. The study explores gradual environmental changes at the onset of the Little Ice Age and their impact on mountain communities. By analyzing the establishment of new rural settlements, the article seeks to identify patterns that shaped this process. The reconstruction of economic system required innovative approaches to land use, unfamiliar to traditional rural communities. Consequently, the study addresses migration as a key factor, highlighting the arrival of foreign settlers referred to as Vlachs to the estate. These people brought specialized practical knowledge, which they successfully adapted and transferred to the local area.

Key words: Wallachian law, Little Ice Age, mountain settlement, Polish-Slovakian borderland

* prof. dr hab. Grzegorz Jawor, Instytut Historii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
grzegjaw@poczta.onet.pl; <https://orcid.org/0000-0002-3962-5388>

- I. Wstęp. II. Osady rolnicze i ich kryzys (XIV–XV w.). III. Przyczyny upadku wsi rolniczych.
IV. Kolonizacja wołoska w XV i XVI w. V. Migracje. VI. Wnioski

I. Wstęp

Dzieje klucza muszyńskiego biskupów krakowskich w XV–XVI w. doczekały się licznych opracowań, w których obecne są wątki osadnicze. Aktualna pozostaje publikacja Władysława Bębyńka z czasów pierwszej wojny światowej, mimo że jego szczegółowe ustalenia były później wielokrotnie korygowane i uzupełniane¹. Osadnictwa wiejskiego dotyczą m.in. prace Henryka Stamirskiego², Stanisława Płazy³ i Anny Rutkowskiej-Płachcińskiej⁴, natomiast dzieje osadnictwa miejskiego w Miastku (Tyliczu), Muszynie i opuszczonym Powroźniku przybliżyli Feliks Kiryk⁵, regionalista Frank Kmiotowicz⁶ oraz wspomniany H. Stamirski⁷. Podstawowe znaczenie dla poszerzenia zasobu informacji o dziejach poszczególnych punktów osadniczych mają erudycyjnie sporządzone, będące efektem gruntownej kwerendy archiwalnej hasła poszczególnych miejscowości, zawarte w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu*⁸, wbrew tytułowi obejmującym również częściowo wiek XVI. Prace dotyczące osadnictwa wołoskiego w dobie Małej Epoki Lodowej w Karpatach, w tym artykuły mojego autorstwa⁹ i Piotra Kłapyty¹⁰, stanowią dogodny punkt wyjścia do niniejszych rozważań. Źródłową podstawą niniejszej pracy są przede wszystkim materiały opublikowane. Wśród nich szczególne znaczenie mają informacje zawarte w poszczególnych tomach *Dokumentów polskich z archiwów dawnego Królestwa Węgier*¹¹, wydane przez Stanisława A. Srokę. Bez ich uwzględnienia ukazanie kilku ważnych dla tych rozważań problemów nie byłoby możliwe.

Celem artykułu nie jest odtworzenie dobrze rozpoznanej w literaturze przedmiotu sieci osadniczej klucza muszyńskiego w XV i XVI stuleciu. Przedmiotem naszego zainteresowania będą natomiast przyczyny upadku starego, odziedziczonego po XIV w. rolniczego modelu osadnictwa na prawie niemieckim i sukcesu kolonizacji opartej na obyczajach wołoskim, która go wyparła. Zjawisko to od dawna było dostrzegane przez badaczy, ale pytanie o jego przyczyny pozostaje bez odpowiedzi¹². Wydaje się, że bez uwzględnienia głębokich zmian klimatycznych, jakie zaszły w badanej epoce, wyjaśnienie powyższej kwestii nie jest możliwe. Przemiany wywołane przez ten czynnik pociągnęły za sobą nie tylko konieczność gruntownej zmiany

¹ Bębynek W. 1914.

² Stamirski H. 1965.

³ Płaza S. 1968, s. 7–147.

⁴ Rutkowska-Płachcińska A. 1961.

⁵ Kiryk F. 1985; Kiryk F. 1995.

⁶ Kmiotowicz F. 1995.

⁷ Stamirski H. 1971.

⁸ Słownik. 1980–1986; Słownik. 1989–1993; Słownik. 1994–2003; Słownik. 2006–2014; Słownik. 2016–2021.

⁹ Jawor G. 2022b.

¹⁰ Kłapyta P. 2021.

¹¹ Dokumenty. 1998; Dokumenty. 2000; Dokumenty. 2003; Dokumenty. 2006; Dokumenty. 2012.

¹² Władysław Bębynek zwrócił uwagę, że starsze osadnictwo „polsko-niemieckie” zostało do tego stopnia zdominowane przez późniejsze wołosko-ruskie, że gdyby nie dokumenty pochodzące z XIV w., nie byłoby o tej wcześniejszej fazie nie wiedzieli; Bębynek W. 1914, s. 116–118.

sposobu eksploatacji przestrzeni. Uruchomiły również procesy migracyjne, efektem których była przynajmniej częściowa wymiana ludności. Imigranci wołoscy reprezentowali odmienny etnos, styl życia i wyznanie (prawosławne).

II. Osady rolnicze i ich kryzys (XIV–XV w.)

Trzydziestego lipca 1391 r. Władysław Jagiełło razem z żoną, królową Jadwigą nadał biskupstwu krakowskiemu klucz dóbr z centrum na zamku w Muszynie. W skład darowizny wchodził podległy zamkowi okręg wraz z miasteczkami Powroźnik, Miastko z 10 osadami wiejskimi¹³, spośród których z dużą dozą prawdopodobieństwa zidentyfikowano: Andrzejówkę, Długi Łęg, Szczawnik i nienotowane już w XV w.: wspomniany wyżej Powroźnik, Florynkę, Łomnicę oraz Mikową. Kolejne wsie, mianowicie: Kunczowa, Staszkowa Wola, Krasnojedł i Poruj, nie zostały zlokalizowane i nie były już wzmiankowane w piętnastowiecznych źródłach¹⁴. Ponadto, być może w końcu XIV stulecia, istniała osada Brunary, zapewne kryjąca się pod jedną z niezidentyfikowanych nazw miejscowych w przywoływanym dokumencie z 1391 r.¹⁵ W tym źródle pominięto również notowane wcześniej: Jaskową (1343 r.)¹⁶ i Muszynkę (1356 r.)¹⁷.

Rozwój sieci osadniczej klucza muszyńskiego przebiegał — przynajmniej do końca XIV stulecia — według sprawdzonego na innych obszarach modelu zakładania wsi o dominującym profilu rolniczym i ich organizacji zgodnie z zasadami prawa niemieckiego. Pojedyncze imiona i przydomki mieszkańców sugerują, że byli to katolicy reprezentujący przede wszystkim etnos polski¹⁸. Andrzejówkę lokowano w 1352 r., jej zasadźcami byli Matiasz i Michał¹⁹; z kolei osadzenie Jaskowej w 1343 r. Kazimierz Wielki powierzył braciom Mikołajowi i Piotrowi, synom Henryka²⁰. Muszynka ma dwa dokumenty lokacyjne, z 1356 i 1368 r. W starszym z nich zasadźcą osady na prawie niemieckim (w odmianie magdeburskiej) był „opatrzny” Piotr. Być może pierwsza akcja kolonizacyjna nie powiodła się albo też doszło do zmiany uposażenia sołtysa²¹. Okoliczna ludność wiejska obsługiwana była przez kościół parafialny w Miastku, zniszczony przez wojska węgierskie w 1410 r. Charakterystyczne, że nie ma w źródłach informacji o jego funkcjonowaniu po tej dacie²². Kościół parafialny, o genezie mogącej sięgać XIII w., istniał też w Muszynie, która uzyskała status miejski przed 1364 r., kiedy to odnotowano wójta o imieniu Hanko²³.

¹³ Kodeks. 1883, nr 379: „Castrum Musszina cum Opido sub Castro sito dicto Powrosniki, ac villis sibi adiacentibus et Opido dicto Nowm opidum alias Masteo cum villis sibi adiacentibus et alijs pertinencijs, videlicet Cunczowa, Staszcoua wola, Crasnayedł, Micowa, długilang, Ondrzejowa, Szczawnik, lomnicza, Poruy, florinco-wa, villis nunc locatis et in futuro ibidem locandis”.

¹⁴ Słownik. 1980–1986, s. 553.

¹⁵ Słownik. 1980–1986, s. 220.

¹⁶ Słownik. 1989–1993, s. 220.

¹⁷ Słownik. 1994–2003, s. 116–117.

¹⁸ Generalizowanie na podstawie analizy imiennictwa zawsze jest ryzykowne. Należy jednak uwzględnić pogląd Janusza Riegera, że antroponimia jest metodą zasadniczo wiarygodną w odniesieniu do badań ludności wiejskiej, mniej podatnej niż elity społeczne na obce wpływy; Rieger J. 1977, s. 5–7.

¹⁹ Zbiór. 1962, nr 67. Zapewne elementem gospodarczego dostosowania wsi do warunków górskich było uposażenie sołectwa m.in.: „na skotnicę dla pastwiska owiec łan jeden”.

²⁰ Zbiór. 1962, nr 43. Początkowo osada nosiła nazwę Nowa Wola Królowa.

²¹ Zbiór. 1962, nr 82 i 122. W dokumencie z 1356 r. uposażenie sołtysa określono hojnie na sześć łanów, w drugim tylko na trzy. Zwraca uwagę, że podobnie jak w przypadku Andrzejówki, również w Muszynie uwzględniono dwa łany na wypas owiec: „Praeterea damus duos mansos pro sua et alios duos pro pascuis ovium assignamus”.

²² Data lokacji miejskiej tego ośrodka nie jest znana. Przyjmuje się, że nastąpiła ona między 1391 a 1445 r., zob. Słownik. 2006–2014, s. 289.

²³ Słownik. 2011–2019, s. 98, 102.

Powyższy przegląd dokonań osadniczych na obszarze klucza muszyńskiego nie prowadzi do optymistycznych wniosków. Zwraca uwagę znaczny odsetek miejscowości z czternastowieczną metryką, po których już w następnym stuleciu nie pozostał w źródłach ślad. Rodzi to naturalne pytanie o przyczyny kryzysu tego nurtu osadniczego, opierającego się na prawie niemieckim. Jest ono o tyle istotne, że w tym samym przedziale czasowym miało miejsce jego nasilenie na niżej położonych obszarach. Warto zaznaczyć, że również w XV stuleciu nowe inicjatywy kolonizacyjne podejmowano tutaj sporadycznie, a ich efekt nie był zadowalający. Jan Długosz, podając informację o bogatych złożach złota, lokalizował je między wsią Milik a wspomnianym już Szczawnikiem²⁴. W przypadku pierwszej miejscowości jest to jedyna wzmianka o jej istnieniu w XV w. Ponownie zarejestrowano ją dopiero w 1575 r. jako lokowaną na surowym korzeniu nad strumieniem zwanym Milik²⁵. Podobny los spotkał Szczawnik. Wieś w XV w. opustoszała, a jej nowe osadzenie nastąpiło w 1516 r. (zatwierdzenie przywileju w 1575 r.)²⁶. Zapewne XV stulecia sięga lokacja odnotowanej po raz pierwszy w 1504 r. Wawrzki. Według Jerzego Czajkowskiego w rzeczywistości osada powstała kilka czy kilkanaście lat wcześniej i była zasiedlona przez Polaków. Ma o tym świadczyć jej nazwa, pochodząca od imienia Wawrzyniec²⁷. Również Leluchów mógł zostać założony już w XV w., skoro w 1518 r. notowany jest Iwanko z Leluchowa, poddany pana Mikołaja Capy, zamieszkały w Gierlachowie (ob. Słowacja). W XVI stuleciu osada wykazywała jednoznacznie wołoski charakter²⁸. Listę osadniczych inicjatyw późnośredniowiecznych wyczerpuje Śnietnica, którą w źródłach wzmiankowano w 1422 r. Wówczas odnotowano jej sołtysa o imieniu Stano. Dla dalszych rozważań istotne jest spostrzeżenie Stanisława Kurasia, że koloniści wołoscy napłynęli w granice tej osady w ciągu XV w.²⁹

III. Przyczyny upadku wsi rolniczych

Zasadnicze jest pytanie o przyczyny opisanego marazmu, a wręcz kryzysu osadnictwa w kluczu muszyńskim w późnym średniowieczu, którego skalę wyznaczają takie zjawiska jak zanik starszych osad rolniczych i nieliczne nowe inicjatywy lokacyjne. Nie przekonuje nas pogląd, że decydującym czynnikiem była plaga przestępczości pospolitej na owym peryferyjnym obszarze pogranicza polsko-węgierskiego. Problem ten szczegółowo omówiłem w oddzielnym szkicu³⁰. Rozwojowi tego procederu sprzyjała ograniczona ze względów geograficznych dostępność tych terenów, co czyniło je idealnym miejscem dla działalności złoczyńców, wymierzonej zarówno w miejscową ludność, jak też kupców przewożących towary przez przełęcze karpackie. Swoją rolę odegrała słabość ówczesnych instytucji państwowych po obu stronach granicy, ponieważ tylko w bardzo ograniczony sposób kontrolowano bezprawne poczynania nie tylko pospolitych przestępców, ale też zanarchizowanych nobilów, najemnych żołnierzy, a czasami nawet lokalnych urzędników³¹. Nie ulega wątpliwości, że stałe zagrożenie przestępczością było ważnym czynnikiem ograniczającym inicjatywy osadnicze na omawianym terenie. Ten stan mogłyby rekompensować atrakcyjne warunki gospodarowania (na przykład dobra jakość gleb, sprzyjający klimat), lecz te w starostwie muszyńskim nie występowały.

²⁴ Długosz. 1864, s. 356: „Item prope Musszynam inter villas Mylyk et Szczawnik dicitur multum auri esse”; Czajkowski J. 1999, s. 23.

²⁵ Bębynek W. 1914, s. 615; Pieradzka K. 1939, s. 61; Słownik. 2006–2014, s. 477–478.

²⁶ Bębynek W. 1914, s. 619–620.

²⁷ Czajkowski J. 1999, s. 50–51.

²⁸ Plaza S. 1968, s. 129; Słownik. 1994–2003, s. 526–527; Dokumenty. 2006, nr 843.

²⁹ Kuras S. 1968, s. 90.

³⁰ Jawor G. 2022a.

³¹ Kiryk F. 1964; Sroka S.A. 2002, s. 113–122; Sroka S.A. 2004, s. 19.

Bardziej przekonujący jest argument wynikający z obserwacji realiów przyrodniczych terenów górskich. Surowy klimat i związany z nim krótszy okres wegetacyjny, słaba jakość gleb oraz znaczne nachylenie zboczy to tylko niektóre czynniki utrudniające gospodarowanie oparte na uprawie roślin w osadach zorganizowanych na prawie niemieckim lub obyczaju miejscowym³². Rolnicy z trudem radzili sobie ze wskazanymi wyżej przeszkodami nawet w okresie łagodniejszych faz klimatu. Powyżej 500 m n.p.m., przy prymitywnej gospodarce i złym urodzaju nieopłacalna była zwłaszcza uprawa decydujących o sukcesie rolników zbóż ozimych. Bez nich utrzymanie samowystarczalności żywnościowej (nie mówiąc już o wyprodukowaniu nadwyżek na zbył) nie było możliwe. Z tych ograniczeń zaczęto sobie zdawać sprawę w omawianej epoce. Twórcy inwentarza starostwa samborskiego z 1568 r. w taki właśnie sposób tłumaczyli dominację osad wołoskich na tym terenie³³.

Należy przede wszystkim rozważyć, czy przypadający na XV w. kryzys osadnictwa rolniczego nie jest związany z początkiem długotrwałej fazy oziębienia klimatu, zwanej Małą Epoką Lodową (MEL). Wiele argumentów przemawia za tym, że to zjawisko zaistniało w najwyższych partiach Karpat na przełomie XIV i XV w., podobnie jak w Alpach. Nie był to okres jednolitego pogorszenia klimatu. Wyraźna jest koncentracja w czasie anomalii pogodowych i związanych z nimi zjawisk o charakterze klęsk naturalnych, z główną fazą przypadającą na lata 1550–1700. MEL charakteryzowała się znacznymi fluktuacjami klimatycznymi w skali poszczególnych dziesięcioleci (naprzemienne cykle stabilne i obfitujące w wydarzenia nadzwyczajne, trwające od dwóch do czterech dekad) czy nawet pojedynczych lat. W najwyższych partiach Karpat Zachodnich, ale również Alp, długotrwała faza chłodna datowana jest na okres 1576–1675³⁴. Problem ten poruszyłem w oddzielnej pracy, w tym miejscu zatem można ograniczyć się jedynie do wskazania najbardziej istotnych z punktu widzenia mieszkańców strefy karpackiej konsekwencji tego globalnego zjawiska, zwłaszcza w sferze osadniczej i gospodarczej. Przede wszystkim nasilało się zagrożenie głodem lub co najmniej niedożywieniem, a to uderzało w podstawy egzystencji ówczesnej populacji. Kryzys żywnościowy wystąpił na różnych obszarach na półkuli północnej, ale szczególnie dotknął grupy zamieszkujące rejon górskie i podgórskie — a więc pogranicza stref i pionowych pięter przyrodniczych. Te ostatnie reagują dynamicznie nawet na stosunkowo niewielkie odchylenia od normalnych wskaźników klimatycznych. Podczas MEL średnia wieloletnia temperatura, niższa zaledwie o ok. 1–1,5 stopnia Celsjusza w skali roku niż obecnie, mogła oznaczać poważne zmiany w warunkach gospodarowania. W praktyce prowadziło to do skrócenia okresu wegetacji, a w konsekwencji obniżenia górnego piętra uprawy zboża ozimego o od kilkudziesięciu do nawet 100 m n.p.m., w zależności od lokalnych warunków. Zmiana upraw ozimych na jare tylko częściowo niwelowała skutki ochłodzenia klimatu ze względu na zdecydowanie mniejsze plony uzyskiwane z uprawy tych druhich. Również na niższej położonych obszarach powtarzające się cyklicznie klęski naturalne mogły wywoływać kryzysy gospodarki rolnej, zwłaszcza w epoce, w której przeciętne plony nawet w ustabilizowanych warunkach pogodowych nie przekraczały 3–4 ziaren z jednego zasianego. W takiej sytuacji nawet niewielka ze współczesnego punktu widzenia anomalia wystarczała, aby wywołać kryzys. Należy zaznaczyć, że na XV–XVI stulecie przypada nie tylko

³² Jan Długosz, opisując warunki naturalne panujące w okolicach Czorsztyna, zwrócił uwagę zarówno na srogię zimy, skracającą czas pracy rolników, ale też nieurodzajne gleby górskie: „Sunt agri steriles et frigora grandia diucius terram premunt, ita quod pauco tempore anni inibi laboratur”; Długosz. 1978, s. 297.

³³ Grove J.M. 2001; Kotarba A. 2004, s. 10; Holzhauser H., Magny M., Zumbuhl H.J. 2005, s. 797; Niedźwiedz T. 2004; Kotarba A. 2005, s. 50–65; Jawor G. 2019a, s. 17; Jawor G. 2019b; Kłapyta P. 2021.

³⁴ Jawor G. 2022b. Chociaż współcześnie na terenach Podhala położonych na wysokości od 400 do 600 m n.p.m. możliwa jest uprawa oziminy — w szczególności żyta, a w najlepszych warunkach glebowo-klimatycznych nawet pszenicy — to powyżej 700 m n.p.m. nie jest to już możliwe; Guzik Cz. 2005, s. 89.

początkowy okres MEL w Karpatach, ale też czas największej ekspansji osadnictwa wołoskiego na tym obszarze. W konsekwencji starsze osady albo zanikły, albo przyjęły odmienne — w porównaniu ze stanem dotychczasowym — prawne podstawy organizacji, w przypadku zaś osad nowolokowanych zarzucono rozwiązanie prawa niemieckiego na rzecz wołoskiego. Napłynęła obca etnicznie, odmienna wyznaniowo ludność, która przeszczepiła na miejscowy grunt nowy model gospodarczy, charakteryzujący się dominacją hodowli, przy jednoczesnym kultywowaniu zajęć rolniczych, związanych z eksploatacją lasów i rozwiniętym rzemiosłem³⁵.

Po uwzględnieniu powyższych uwag należy powrócić do analizy procesów społecznych i osadniczych, zachodzących w mikroregionie muszyńskim w XV w. Z dotychczasowych rozważań wynika, iż nie był to okres dla okolic Muszyny korzystny. Wiele starszych, rolniczych osad pograżyło się w kryzysie lub zanikło, a nowe inicjatywy lokacyjne były nieliczne. Łatwo może umknąć uwadze zjawisko o fundamentalnym znaczeniu, jakim był napływ na te tereny ludności określanej jako Wołosi, stanowiącej konglomerat etnosu ruskiego i wschodnioromańskiego, pod względem religijnym zaś prawosławnej. Migracje te miały w znacznej mierze charakter spontaniczny, natomiast właściciele terenów, na których osadzali się przybysze, nie mieli dużego wpływu na skalę zjawiska³⁶.

IV. Kolonizacja wołoska w XV i XVI w.

Przegląd informacji należy rozpocząć od małych ośrodków miejskich w kluczu muszyńskim³⁷. W tym przypadku dysponujemy bowiem większym zestawem źródeł, a dostrzegalne na terenie miasteczek przemiany pozostawały w ścisłym związku z tymi, które zachodziły w sąsiednich osadach wiejskich. Po 1410 r. brakuje informacji o funkcjonowaniu w Miastku (czasem określanym mianem wsi³⁸) świątyni katolickiej, natomiast począwszy od 1461 r. notowany jest tutejszy prawosławny duchowny („bajtek”, „bajtko”). W osadzie istniała więc cerkiew. Zapewne syn tego nieznanego z imienia popa został określony jako „młody kapłan wołoski”³⁹. W 1612 r., przy okazji lokacji miasta Tylicza w miejsce Miastka, stwierdzono wprost, że jego ludność niegdyś porzuciła wiarę katolicką i przeszła na wyznanie greckie⁴⁰. Znaczne zróżnicowanie etniczne mieszkańców, w tym osób pełniących urząd wójta, wynika również z analizy antropomicznej⁴¹. Szczególnie wymownym argumentem poświadczającym ścisły związek mieszkańców tego miasteczka z kolonizacją na prawie wołoskim jest pełnienie przez nich roli zasadźców okolicznych wsi w pierwszej połowie XVI w. Wiadomo ponadto, że w 1516 r. Waszko Wołoch z Miastka podjął próbę — być może nieudaną — lokacji Szczawnika (wieś ta wcześniej opustoszała),

³⁵ Problem wątków etnicznych w osadnictwie na prawie wołoskim omówiłem szczegółowo we fragmencie monografii poświęconej kolonizacji wołoskiej na Rusi Czerwonej; Jawor G. 2000, s. 15–38.

³⁶ Wołosi zasiedlali nie tylko osady wiejskie, ale również niewielkie ośrodki miejskie, przede wszystkim na obszarach górskich, a także na terenach od Karpat odległych; Prochaska A. 1889, s. 61–62; Janeczek A. 1991, s. 173; Kiryk F. 1995, s. 185–188.

³⁷ Dokumenty. 2003, nr 440 z 1488 r.: „et nunc meo obligato cum aliis hominibus in villa Miastycze”.

³⁸ W 1461 r. wzmiankowani są mieszkańcy Miastka: Kruchan i jego rządcy: „Gregorius, alter vero Hannus et tercius Baytko de Myastko”; Dokumenty. 2000, nr 177; a z 1491 r. pochodzi wzmianka: „sed ecce mitto sacerdotem iuvenem Valachorum filium Baythko de opido cognomine Myasthko”; Dokumenty. 2003, nr 507.

³⁹ Słownik. 2006–2014, s. 288–290.

⁴⁰ Maciej i inni ludzie ze wsi (*sic!*) Miastko; Dokumenty. 2003, nr 440, z 1488 r. W 1464 r. burgrabia muszyński poświadczył za Hryčka, wójta z Miastka: „homo domini mei advocatus de Myastko, videlicet Hryczko”; Dokumenty. 2000, nr 201. W 1484 r. wzmiankowani są bracia Jakub i Tomasz, soltysi (*sic!*) z Miastka i ich młodszy brat Mikołaj, rzeźnik z przedmieścia bardiowskiego; Dokumenty. 2003, nr 350.

⁴¹ Bębynek W. 1914, s. 619–620.

w dokumencie lokacyjnym nazwanego Konary⁴², w 1547 r. zaś Danko z Miastka założył Krynicę, zgodnie z obyczajem Wołochów, czyli pasterzy owiec: „Valachi seu pastores ovium”⁴³.

Do zupełnie przeciwstawnych wniosków prowadzi analiza przypadku pobliskiej Muszyny — centralnego ośrodka tutejszych dóbr biskupich. W piętnastowiecznych źródłach, brakuje przekonujących śladów pobytu Wołochów w tym mieście⁴⁴. Przepuszczalnie wynika to z decyzji podjętej przez jego właścicieli. Władysław Bębynek zwrócił uwagę na liczne w XVI w. ordynacje, mające zapobiec rozprzestrzenianiu się na terenie klucza biskupiego schizmy i biorące w obronę lokalnych katolików⁴⁵. Być może taką samą postawę przyjmowano również we wcześniejszym stuleciu⁴⁶.

Pasterze napływali jednak przede wszystkim do osad wiejskich, zmieniając z czasem ich profil gospodarczy, ale też religijny, etniczny i społeczny. Niedostatki źródłowe powodują, że nie można pokusić się o określenie skali tych migracji, a jedynie ograniczyć się do wskazania ich konkretnych, nielicznie utrwalonych przypadków. We Florynce — starej wsi rolniczej — nowi mieszkańcy pojawili się już w pierwszej połowie XV stulecia, skoro w 1449 r. wzmiankowany jest Wołoch o imieniu Lech, uwięziony za uprawianie zbójnictwa⁴⁷. Bliżej nieokreślonych Wołochów odnotowano także w Jaskkowej w 1426 r.⁴⁸ W Śnietnicy pojawili się zapewne w tym samym stuleciu, z 1491 r. pochodzą bowiem znamienne informacje związane z napadami rabunkowymi mieszkańców słowackiego Bardiowa na tę wieś. Otóż zrabowano wówczas przede wszystkim zwierzęta hodowlane. Z kolei zapis z 1522 r. poświadcza współpracę sołtysów śnietnickich z rozbójnikami⁴⁹. Śnietniczanie w drugiej połowie XVI w. lokowali na prawie wołoskim Stawiszę, Banicę i Czarną, co przesądza o prawnym charakterze osady w tym okresie⁵⁰.

Wiek XVI to w dziejach osadnictwa klucza muszyńskiego okres przyrostu liczby nowych osad wiejskich na prawie wołoskim. Co istotne, w tym czasie nie odnotowano na tym terenie żadnej próby lokacji wsi na prawie niemieckim. Również w górskich rejonach sąsiedniej ziemi sanockiej (Bojkowszczyzna Zachodnia), czy położonego na wschód od niej rozległego starostwa samborskiego wystąpiło analogiczne zjawisko. Prawo wołoskie stało się praktycznie jedynym narzędziem rozbudowy sieci osadniczej na tych obszarach, zwłaszcza w pogarszających się warunkach klimatycznych. Najczęściej akcją lokacji nowych osiedli podejmowali zasadzcy wywodzący się ze starszych wsi wołoskich położonych w bliskim sąsiedztwie⁵¹. Ten schemat jest zauważalny w kluczu muszyńskim. O ile pod koniec XIV w. pod inną nazwą istniały Brunary, to w późniejszym czasie były już opuszczone. Lokacji osady na surowym korzeniu dokonał w 1537 r. Daniel pochodzący z sąsiedniej Jaskkowej, co zatwierdzono dziesięć lat później⁵².

⁴² Słownik. 2006–2014, s. 288. Takie określenie Wołochów, ukazujących ich jako korporację zawodową pasterzy, pozbawione kontekstu etnicznego, jest w tym okresie w skali ziem Polski wyjątkowe. Pojawia się natomiast w drugiej połowie XVI w. na Morawach; Krandžalov D. 1963, s. 73.

⁴³ Słownik. 2016–2021, s. 93–116.

⁴⁴ Bębynek. 1914, s. 118–119.

⁴⁵ Na temat problemu postawy biskupów krakowskich i ludzi Kościoła wobec szerzenia się na podległych ich terytoriach prawosławia i sformułowanych na ten temat opinii zob. Obara-Pawłowska A. 2017, s. 197–220. Negatywnym i trwałym stereotypem dotyczącym Wołochów, których powodem była m.in. odmienność religijna poświęciłem oddzielny szkic; Jawor G. 2020.

⁴⁶ Dokumenty. 1998, nr 97.

⁴⁷ Słownik. 1989–1993, s. 269.

⁴⁸ Dokumenty. 2003, nr 518, 519, 524, 544; Dokumenty. 2012, nr 920.

⁴⁹ Czajkowski J. 1999, s. 79.

⁵⁰ Fastnacht A. 1962, s. 209–210; Īnkin V.F. 2004, s. 12–20; Gawron J. 2019, s. 287.

⁵¹ BPAN, 2831/1, s. 41.

⁵² Bębynek W. 1914, s. 610.

⁵³ Słownik. 1994–2003, s. 177.

Z Jaskowej wywodzili się też lokatorzy Czarnej w 1575 r.⁵³ Jak już wspomniano, Krynicę na mocy przywileju z 1547 r. osadzał Danko z Miastka⁵⁴. Po kilku dziesięcioleciach z tej wsi pochodzili lokatorzy Jastrzębika (1577 r.) i Słotwiny (1595 r.)⁵⁵. Osoby ze starej wsi Szczawnik założyły na prawie wołoskim Złockie (1580 r.) i Wierchomlę Małą (1603 r.)⁵⁶; z Andrzejowa zaś opustoszałe wcześniej Milik i Żegiestów (1575 r.)⁵⁷. Czerną, Stawiszczą i Banicę (1574 r.) osadzili śnietniczanie⁵⁸, z kolei dzięki inicjatywie mieszkańców Florynki powstały sąsiednie Polany i Piorunka (1574 r.)⁵⁹, a wskutek działań osiedleńców z Leluchowa lokowano Dubne (1603 r.)⁶⁰. Z lokowanego w 1545 r. Zubrzyka pochodzili późniejsi zasadzcy Wierchomli Wielkiej⁶¹, natomiast z powstałych w 1547 r. Izb wywodził się założyciel Bielicznej (1595 r.)⁶². Nad strumieniem Powroźnik, w okolicach opuszczonego zapewne na przełomie XIV i XV w. miasteczka, w 1565 r. powstała osada na prawie wołoskim o tej samej nazwie. Z niej pochodzili założyciele Wojkowej (1595 r.)⁶³. Wreszcie Mochnaczkę Wyżną lokował (1589 r.) Jan (w rzeczywistości zapewne Iwan) Świątkowski, pochodzący zapewne ze Świątkowej Wielkiej w powiecie bieckim — wsi królewskiej o tradycjach wołoskich sięgających 1509 r.⁶⁴ Nie wiadomo, skąd pochodzili lokatorzy wsi Berest (1574 r.), Kamiannej (1577 r.), Mochnaczki Wyżnej (data lokacji nieznana), ani też inicjatorzy powtórnego zasiedlenia Muszynki (data lokacji nieznana) i Wawrzki (1574)⁶⁵.

V. Migracje

Powyższy przegląd potwierdza tezę o prowadzeniu w XVI w. kolonizacji wołoskiej siłami miejscowej ludności. Bliskość granicy z Górnymi Węgrami i sąsiedztwo z innymi, górskimi regionami Małopolski powodowały jednak stały napływ migrantów wołoskich z tych kierunków. Już wyżej wspomniano o zasadzcy prawdopodobnie pochodzącym ze Świątkowej. W 1589 r. lokacji Czertyznego dokonali z kolei Iwan Michniewicz z Męciny i Maksym Tokajski. Pierwszy z nich przybył zapewne z położonej w powiecie bieckim Świątkowej Wielkiej⁶⁶. Z kolei w osobie Maksyma Tokajskiego Jerzy Czajkowski dopatrywał się migranta z miejscowości Tokajik w rejonie Svidníka (obecnie Słowacja)⁶⁷. Ten sam uczonec uważał, że Lazar Worchacz (odbiorca dokumentu dla Powroźnika) oraz Klemens Worchacz (odbiorca potwierdzenia dokumentu lokacyjnego dla Florynki z 1574 r.) byli Węgrami lub raczej Wo-

⁵⁴ Bębynek W. 1914, s. 612, 618–619.

⁵⁵ Bębynek W. 1914, s. 619, 622.

⁵⁶ Bębynek W. 1914, s. 622–623; Słownik 2006–2024, s. 477–478.

⁵⁷ Bębynek W. 1914, s. 523, 610–611; Czajkowski J. 1999, s. 80.

⁵⁸ Bębynek W. 1914, s. 617; Czajkowski J. 1999, s. 82–83.

⁵⁹ Bębynek W. 1914, s. 611.

⁶⁰ Bębynek W. 1914, s. 621–622; Czajkowski J. 1999, s. 87.

⁶¹ Bębynek W. 1914, s. 525, 612; Czajkowski J. 1999, s. 86.

⁶² Bębynek W. 1914, s. 621.

⁶³ W 1509 r. król Zygmunt Stary zezwolił Wołochowi Januszkowi z Pielgrzymki na lokowanie na surowym korzeniu osady nad potokiem Świątkowa w starostwie bieckim. Nowa wieś miała używać prawa wołoskiego; AGAD, MK 23, s. 638.

⁶⁴ Bębynek W. 1914, s. 524, 613–614; Czajkowski J. 1999, s. 25, 50–51, 83–84, 91.

⁶⁵ Do 1415 r. osada była własnością szlachecką, później mieszczan bieckich, od 1567 r. ponownie szlachecką. W 1377 r. miejscowość została lokowana na prawie niemieckim (średzkim). Wołosi w Męcinie pojawili się przed 1526 r. Wzmiankowany są wtedy Eliasz sołtys i jego syn Stecz (1526–1536), później sołtys Iwaszko (1539–1544) i sołtys Fedor (1550 r.). Również ówczesne imiennictwo pozostałych mieszkańców Męciny jest wołosko-ruskie; Słownik. 2006–2014, s. 272.

⁶⁶ Czajkowski J. 1999, s. 85; BPAN, 2832/1, s. 39–40.

⁶⁷ Bębynek W. 1914, s. 617; Czajkowski J. 1999, s. 80–81.

⁶⁸ Por. przypis 28.

lochami węgierskimi, którzy przyprowadzili ze sobą grupę osadników⁶⁸. Należy też przypomnieć, że notowany w 1518 r. Iwanko z Leluchowa, poddany pana Mikołaja Capy, zamieszkiwał w słowackim dziś Gierlachowie⁶⁹.

Nie zachowały się bezpośrednie informacje, które wskazywałyby na okoliczności, w jakich dawna, rolnicza ludność opuszczała swoje wsie. Badania sąsiednich terenów wskazują, że często odbywało się to poprzez wykupienie przez Wołochów — czasem bez aprobaty właściciela wsi — gospodarstw zubożałych rolników. Niejednokrotnie rolnicy albo całe społeczności wiejskie po prostu porzuciły swoje ziemie. Zdarzało się też, że Wołosi osiedlali się w bezpośrednim sąsiedztwie wsi rolniczych, z czasem tworząc oddzielne osiedla. Zwłaszcza w tym ostatnim przypadku rodziły się bliższe relacje między obiema społecznościami. W rezultacie ludność miejscowa przejmowała umiejętności związane z pasterstwem. W ten sposób z czasem prawo wołoskie straciło swój etniczny kontekst, a słowo „wołoch” zaczęło oznaczać pasterza (przykład Krynicy) albo mieszkańca osady używającej prawa wołoskiego⁷⁰. Te interesujące zagadnienia zasługują na osobne studia.

VI. Wnioski

Kryzys wywołany nadejściem MEL, a więc obiektywnego, globalnego czynnika środowiskowego, doprowadził na rozległych obszarach Karpat do upadku starego, rolniczego modelu osadnictwa i wymusił budowę niemal od podstaw nowej sieci osadniczej. Została ona oparta na preferowanym przez prawo wołoskie wzorcu osad wiejskich, w których przy dominującym pasterstwie zajmowano się także rolnictwem i rzemiosłem oraz eksploatacją zasobów leśnych. W przekonaniu autora czynnik klimatyczny był decydujący w tym procesie, natomiast niestabilność polityczna, zagrożenie przestępczością czy zawsze ciężkie warunki bytowania w górach miały podrzędne znaczenie. W konsekwencji ochłodzenie klimatu nie tylko wywołało upadek starych osad, ale też przyczyniło się do migracji i wymiany ludności. Na badany teren napłynęli osadnicy wołosko-ruscy, którzy poza nowymi metodami gospodarowania, przynieśli ze sobą odmienną kulturę i system wartości oraz wyznanie. Zarysowane przemiany osadnicze i ludnościowe stworzyły podstawy dla ukonstytuowania się w Karpatach nowych grup etnicznych, w tym przypadku Łemków.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], MK [Metryka Koronna], sygn. 23.
BPAN [Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie], rkps 2831/1, 2832/1.

Źródła i opracowania publikowane

- Bębynek Władysław. 1914. *Starostwo muszyńskie. Własność biskupstwa krakowskiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, dodatek do „Gazety Lwowskiej”, 42, Lwów, s. 11–22, 113–128, 211–223, 310–322, 408–421, 518–522, 610–623.
- Czajkowski Jerzy. 1999. *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok.
- Długosz. 1864. *Joannis Długosza senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, 3, *Monasteria*, wyd. A. Przędziecki, Cracoviae.
- Długosz. 1978. *Joannis Długosii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber nonus*, wyd. S. Budkowa, I. Garbacik et alii, Varsoviae.

⁶⁹ Janeczek A. 1991, s. 185; Jawor G. 2022b, s. 83–86.

- Dokumenty. 1998. *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, 1 (Do 1450 r.), wyd. S.A. Sroka, Kraków.
- Dokumenty. 2000. *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, 2 (Dokumenty z lat 1451–1480), wyd. S.A. Sroka, Kraków.
- Dokumenty. 2003. *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, 3 (Dokumenty z lat 1481–1500), wyd. S.A. Sroka, Kraków.
- Dokumenty. 2006. *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, 4 (Dokumenty z lat 1501–1520), wyd. S.A. Sroka, Kraków.
- Dokumenty. 2012. *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, 5 (Dokumenty z lat 1521–1530), wyd. S.A. Sroka, Kraków.
- Fastnacht Adam. 1962. *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław.
- Gawron Jan. 2019. *Locators of the settlements under Wallachian law in the Sambor starosty in XVth and XVIth c. Territorial, ethnic and social origins*, „Balcanica Posnanensia. Acta et Studia”, 26, s. 269–290.
- Grove Jean M. 2001. *The initiation of the „Little Ice Age” in regions round the North Atlantic*, „Climatic Change”, 48, 1, s. 53–82.
- Guzik Czesław. 2005. *Zmiany użytkowania ziemi i sposobów gospodarowania w rolnictwie Podhala*, [w:] *Geografia i Sacrum. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, 1, red. B. Domański, S. Skiba, Kraków, s. 83–93.
- Holzhauser Hanspeter, Magny Michel, Zumbuhl Heinz J. 2005. *Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years*, „The Holocene”, 15, 6, s. 789–801.
- Īnkin Vasil' F. 2004. *Sil's'ke suspil'stvo Galic'kogo Prikarpat'ã u XVI–XVIII stolit'ãh: istori'ni nari-si*, L'viv.
- Janeczek Andrzej. 1991. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa.
- Jawor Grzegorz. 2000. *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin.
- Jawor Grzegorz. 2019a. *Commentary by Jan Zamoyski, the Royal secretary, on legal customs of the Vlachs of Sambir from 1568*, „Analele Universitatii din Craiova — Seria Istorie”, 24, 2, s. 7–21.
- Jawor Grzegorz. 2019b. *Ius Valachicum jako narzędzie kolonizacji obszarów peryferyjnych (na przykładzie pogranicza polsko-ruskiego w XIV–XVI wieku)*, [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, 3, *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*, red. A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik, Rzeszów, s. 177–192.
- Jawor Grzegorz. 2020. *Portée sociale des stéréotypes concernant les habitants des villages valaques en Pologne aux XVe et XVIe siècles*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae”, 25, s. 221–236.
- Jawor Grzegorz. 2022a. *Udział mieszkańców wsi prawa wołoskiego w systemie egzekwowania prawa na obszarze Karpat polskich w XV i XVI wieku*, [w:] *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej: księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. R. Poniãt, P. Łozowski, Białystok 2022, s. 567–574.
- Jawor Grzegorz. 2022b. *Impact of Climate Change in the Little Ice Age on Mountain Communities of the 15th and 16th c. The Polish Carpathians: a Case Study*, „Res Historica”, 54, s. 75–94.
- Kiryk Feliks. 1964. *Stosunki handlowe Jasła i miast okolicznych z miastami słowackimi w XV wieku*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków, s. 143–162.
- Kiryk Feliks. 1985. *Rozwój urbanizacji małopolski XIII–XVI w.: województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków.
- Kiryk Feliks. 1995. *Tylicz. Ze studiów nad miastami i miasteczkami w rejonie osadnictwa lemko-wskiego w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czaj-kowski, 1, Sanok, s. 183–198.

- Kłapyta Piotr. 2021. *Klimatyczne uwarunkowania rozwoju osadnictwa na prawie wołoskim w Karpatach Zachodnich na przełomie XV i XVI wieku na przykładzie Podtatrza*, „Balcanica Posnanensia. Acta et Studia”, 28, 1, s. 133–148.
- Kmietowicz Frank. 1995. *Dzieje Muszyny*, Nowy Sącz.
- Kodeks. 1883. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława, 2: obejmująca rzeczy od roku 1367 do roku 1423*, wyd. F. Piekosiński, Kraków.
- Kotarba Adam. 2004. *Zdarzenia geomorfologiczne w Tatrach Wysokich podczas małej epoki lodowej*, [w:] *Rola małej epoki lodowej w przekształcaniu środowiska przyrodniczego Tatr*, red. A. Kotarba, Warszawa, s. 9–56.
- Kotarba Adam. 2005. *Mała epoka lodowa w Tatrach Wysokich*, [w:] *Współczesna ewolucja rzeźby Polski. VII Zjazd Geomorfologów Polskich, Kraków, 19–22 września 2005*, red. A. Kotarba, K. Krzemień, J. Świąchowicz, Kraków, s. 50–65.
- Krandžalov Dimitr. 1963. *Valaši na Moravé. Materiály, problémy, metody*, Praha.
- Kuraś Stanisław. 1968. *Osadnictwo i zagadnienia wiejskie w Gorlickiem do połowy XVI w.*, [w:] *Nad rzeką Ropą, 3. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków, s. 61–92.
- Niedźwiedz Tadeusz. 2004. *Rekonstrukcja warunków termicznych lata w Tatrach od 1550 roku*, [w:] *Rola małej epoki lodowej w przekształcaniu środowiska przyrodniczego Tatr*, red. A. Kotarba, Warszawa, s. 57–88.
- Obara-Pawłowska Anna. 2017. *Obraz Wołochów w piśmiennictwie Jana Długosza*, „Balcanica Posnanensia. Acta et studia”, 2017, s. 197–220.
- Plaża Stanisław. 1968. *Sołectwa w powiecie sądecko-czchowskim w XIII–XVIII w.*, „Rocznik Sądecki”, 9, s. 7–147.
- Pieradzka Krystyna. 1939. *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków.
- Rieger Janusz. 1977. *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.*, *Prace onomastyczne*, 26, Wrocław.
- Rutkowska-Plachcińska Anna. 1961. *Sądeczyzna w XIII i XIV w. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław.
- Prochaska Antoni. 1889. *Jaślicka, miasteczko i klucz biskupów przemyskich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 17, s. 59–77, 181–188, 263–270, 368–375, 464–467, 563–572, 650–662.
- Słownik. 1980–1986. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, 1, oprac. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, J. Wiśniewski. Wrocław.
- Słownik. 1989–1993. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, 2, red. A. Gąsiorowski, F. Sikora, oprac. J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław–Kraków.
- Słownik. 1994–2003. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, 3, red. F. Sikora, oprac. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, A. Marzec, F. Sikora, M. Wilamowski, M. Wolski, Kraków.
- Słownik. 2006–2014. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, 4, red. W. Bukowski, oprac. W. Bukowski, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, K. Nabiałek, A. Marzec, M. Wilamowski, M. Wolski, M. Zdanek, Kraków.
- Słownik. 2016–2021. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, 5, red. W. Bukowski, oprac. W. Bukowski, J. Laberschek, K. Nabiałek, M. Schmidt, F. Sikora, J. Szyszka, P. Wiencierz, Kraków.
- Sroka Stanisław A. 2002. *Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu. Szkice*, Bydgoszcz.

Sroka Stanisław A. 2004. *Prawdziwa historia karpackiego zbójnika*, Kraków.

Stamirski Henryk. 1965. *Rozmieszczenie punktów osadniczych Sądeczyny w czasie (do 1572 r.) i w przestrzeni*, „Rocznik Sądecki”, 6, s. 1–44.

Stamirski Henryk. 1971. *Muszyna i jej starostowie do roku 1781*, „Rocznik Sądecki”, 12, s. 5–78.

Zbiór. 1962. *Zbiór dokumentów małopolskich*, 1, *Dokumenty z lat 1257–1420*, wyd. S. Kuraś, Wrocław.